

46. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1862. – Т.3. – С.544-545, 545, 546.
47. ДБХ. – С.593.
48. Там же. – С.598-599.
49. Там же. – С.604.
50. *Степанков В.С.* Аграрна політика... – С.62.

Резюме

В статье рассматривается политика правительства Богдана Хмельницкого по отношению к шляхте на протяжении 1648–1657 годов. В частности прослеживаются изменения в отношении гетмана к шляхте и подчеркивается их зависимость от реальных условий конкретной ситуации, в которой оказывалась Украина в тот или иной период национально-освободительной борьбы.

Ключевые слова: *Богдан Хмельницкий, правительство, политика, универсалы, шляхта, магнаты.*

Одержано 21 жовтня 2005 р.

УДК 94(470+477)“1654-1656”

В.В.Газін

МОСКОВСЬКА ДИПЛОМАТІЯ В 1654–1656 рр.: НАМАГАННЯ ЛЕГІТИМІЗУВАТИ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКУ УГОДУ

У статті аналізуються спроби московського уряду утвердити нові політичні реалії, що сформувалися на міжнародній арені після укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. Акцент робиться на тогочасних взаєминах між Московською державою, козацькою Україною та Кримом.

Ключові слова: *козацька Україна, Кримське ханство, Московська держава, дипломатія, українсько-московська угода, титулатура, геополітична реальність.*

Сьогодні не викликає сумніву те, що українсько-московська угода 1654 року, відома ще як Переяславсько-московська, мала суттєвий вплив на воєнно-політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі та різко міняла співвідношення сил в цьому регіоні.

Актуальність проблематики, пов'язаної з укладенням договору між козацькою Україною та Московською державою, визначається насамперед тим, що й до сьогодні не втихають суперечки навколо цієї події як в

наукових колах, так і в політичних, а сучасні стосунки між двома державами часто опиняються в залежності від оцінок подій минулого.

Звичайно, питання дипломатичних стосунків цього періоду не могли не знайти відображення в історіографії. Зокрема, багато уваги проблемам міждержавних відносин 50-х рр. XVII ст. було приділено в роботах М.Грушевського, В.Липинського, а також сучасних українських істориків В.Горобця, В.Смолія та В.Степанкова, Я.Федорука, Т.Чухліба та ін. Серед російських дослідників, які займалися проблемами міждержавних відносин в період після Переяслава, слід виділити О.Новосельського, Л.Заборовського, Г.Саніна, Т.Яковлеву. З польських вчених найбільший доробок з даної тематики у відомого дослідника З.Вуйціка¹.

Щодо напрямків вивчення даної проблеми висловлю декілька міркувань. По-перше, що є характерним для радянської, а також сучасної російської історіографії, це свідоме ігнорування українських державних інтересів та акцентування уваги лише на інтересах Московської держави. При цьому висловлюються навіть тези на зразок того, що боротьба Москви за володіння Білорусією та за вихід до Балтійського моря велася задля інтересів України. По-друге, сьогодні слід відмовитися від дослідження лише двосторонніх стосунків. Варто більше уваги приділяти всьому комплексу тогочасних політичних суперечок та колізій, в яких важливу роль відігравали як козацька Україна, Московія, Річ Посполита й Туреччина, так і західно- та північноєвропейські держави, такі як Швеція, Франція, Австрія, Бранденбург.

Дане дослідження має на меті аналіз політичної ситуації, що склалася в центральній та східноєвропейському регіоні після укладення українсько-московської угоди 1654 р., а також політичних зусиль московського уряду, спрямованих на міжнародне визнання цієї угоди.

Насамперед слід зазначити, що починаючи вже з кінця 1653 р., коли велася інтенсивна підготовка до укладення угоди з козацькою Україною, московський уряд активізує свою зовнішньополітичну діяльність. Це пояснювалося тим, що запланована угода, яка відразу набувала антипольського забарвлення, неодмінно призвела б до війни Московської держави з Річчю Посполитою. Це могло викликати неоднозначну реакцію з боку ряду європейських держав. Негативне сприйняття цього акту було реальним, особливо з огляду на прагнення частини європейських монархів зберегти хитку рівновагу, що утвердилася в результаті становлення Вестфальської системи.

Тому в останній декаді 1653 р. були споряджені посольства до Швеції, Нідерландів, Франції та Данії. Головним завданням, яке ставилося перед послами, було зондування ставлення європейських монархів до

майбутньої росі йсько-польської війни, а також аргументація справедливості дій з боку Москви². Фактично, ставилося завдання створити сприятливий зовнішньополітичний клімат для початку воєнних дій. При цьому слід було якщо й не допомогти Москві з боку країн Європи, то хоча б, заручившись їх нейтралітетом, перетворити польсько-російський конфлікт в ізольований.

Результати посольств були більш ніж сприятливі для Москви. Царські посланці загалом справилися з поставленими завданнями. Було гарантоване невтручання в хід московсько-польської війни, а з боку Швеції та Нідерландів були здійснені поставки найновішої на той час зброї³.

Відразу після укладення українсько-московської угоди 1654 р., яка була зафіксована у відомих Березневих статтях, активна дипломатична діяльність московського уряду продовжилася. Її об'єктами стали Бранденбург, Курляндія та Габсбургська імперія.

Чи не найскладнішими для московського уряду виявилися в цей період стосунки з Кримським ханством. Саме з цього боку намітилася реальна підтримка Польщі. На це вказувало укладення польсько-кримської Жванецької угоди, а також те, що саме Бахчисарай був однією з найбільш захищаних сторін у вирішенні українського питання.

Час після укладення Переяславсько-московської угоди пройшов в активних дипломатичних контактах між Московською державою, козацькою Україною та Кримом. Кожна з держав ставила чіткі завдання, які випливали із її військових та політичних прагнень.

Зокрема, московський уряд ставив собі за мету, по-перше, добитися визнання Бахчисараєм нової геополітичної реальності, яка склалася в результаті укладення українсько-московської угоди, а по-друге – зруйнувати антимосковський кримсько-польський союз, який на початок 1654 р. набув реальних обрисів. При цьому царський уряд, не зважаючи на реальний зміст, трактував і намагався змусити трактувати всі сусідні держави, в тому числі і Крим, українсько-московський союз як цілковите й безповоротне включення козацької України до володінь царя. У цьому плані велике значення надавалося визнанню кримським керівництвом, як і рештою монархів, нових царських титулів, які стали активно популяризуватися після Переяслава.

Ханський уряд, звичайно, досить гостро сприйняв звістку про українсько-московське зближення. Фактично, воно загрожувало не лише здійсненню зовнішньополітичних планів Бахчисараю (ідея політичного протекторату над козацькою Україною), а й створювало небезпеку для самого існування Кримського ханства. Тому головним завданням ханату стає розрив українсько-московського союзу й, по-можливості, утворення анти-

московської коаліції Польщі, України й Криму із залученням до неї дунайських князівств.

Своя стратегічна лінія вимальовувалася і в політиці українського гетьманського уряду. При цьому, слід звернути увагу на її послідовність. Зокрема, це стосується того, що уряд Богдана Хмельницького всіма силами, незважаючи на нову реальність, що виявилася в укладенні угоди з Москвою, продовжував сповідувати головну ідею, яка заключалася в розвитку полівасалітетних стосунків. Тому головним завданням української дипломатії було збереження союзних відносин з Кримом, за умови не порушення угоди з Москвою.

Відтак, московським керівництвом були покладені основні надії на посольство, очолюване Сидором Лодигенським та Олексієм Огарковим (перебувало в Криму з 13 листопада 1653 до 21 листопада 1654 рр.)⁴, а також посольства на чолі з Тимофієм Хотунським та Іваном Фомінім, яке прибуло до Криму в квітні 1654 р.⁵, та Дмитром Жеребцовим і Семеном Тітовим (квітень 1655 р.)⁶. Уже перше з них спрямувало свої зусилля на з'ясування суті Кам'янецької угоди між Польщею та Кримом. При цьому царських посланців надзвичайно цікавив її зміст, який стосувався саме України, зокрема її пріоритетів у взаємовідносинах з Кримом та Польщею. Щодо останнього, то ханський представник, князь Маметша Сулешев, недвозначно заявив, що гетьман "...дав клятвену обіцянку більше слухатися кримського царя й на допомогу ходити насамперед до кримського царя, а не до литовського короля"⁷. Цим самим наголошувалося на збереженні союзницьких відносин між Бахчисараєм та Чигирином, які не мають зазнавати змін за будь-яких нових політичних комбінацій. Чому на цьому робимо наголос? Тому що ця ідея була наріжною і щодо оцінки Кримом суті Переяславсько-московської угоди 1654 р.

Хотунський та Фомін, які прибули в Крим уже після укладення українсько-московського договору, в розмові з Сефер Гази агою від імені царя закликали хана приєднатися до антипольської коаліції й виступити проти польського короля. Проте останній відповів, що це неможливо, бо між ханом та королем укладено договір і в Криму чекають "надіслання казни" з Польщі. Та, як заявив ханський представник, це питання можна буде обговорити в разі, коли поляки не заплатять обіцяних 40 тис. золотих. Цікавим є той факт, що з уст Север Гази аги на адресу московського керівництва прозвучало звинувачення, що коли хан раніше просив військової допомоги в боротьбі з Польщею, цар відмовив.

У цей час в сосунках Москви та Криму гостро постало питання про статус козацької України. Царські посланці (Жеребцов і Тітов) поставили вимогу визнання кримським керівництвом легітимності українсько-

московської угоди й входження українських земель до складу володінь Олексія Михайловича. Саме тут і розгорілася гостра суперечка щодо вживання нових титулів царя, як того вимагала офіційна Москва.

Тема щодо полеміки між московськими та кримськими урядовцями, яка розгорілася в цей час, знайшла відображення в дослідженнях згаданого вже російського історика Олексія Новосельського, а також в нещодавно опублікованій статті Сагіта Фаїзова⁸. Зокрема, ця дискусія стосувалася іменування московського царя Олексія Михайловича як “Божию милостью великого государя, царя и великого князя, Всея Великия и Малыя, и Белья Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя”. При цьому, необхідно звернути увагу на те (до речі, саме на цьому наголошували і московські послі в Криму), що даний царський титул був визнаний деякими європейськими правителями, зокрема австрійським імператором Фердинандом III.

Щодо останнього, на нашу думку, цілком слушне міркування висловлює Сагіт Фаїзов, стверджуючи, що така поступливість імператорського двору була викликана кількома обставинами. По-перше, прагненням цісаря, з огляду на його плани добитися примирення між Польщею та Москвою, догодити Олексію Михайловичу. По-друге, простою необізнаністю австрійського двору, який не асоціював поняття “Мала Росія” з Україною, яку Відень розглядав як невід’ємну частину Речі Посполитої⁹.

Так, з 15 грудня 1655 р. по 4 травня 1656 р. у Москві були цісарські послі (Аллегрет Аллегретус, Йоган Детеріх фон Лорбах та ін.). І саме одним з головних питань, що піднімалися під час переговорів, була можливість з’їзду польських і російських послів для укладення миру. Цісар активно пропонував свою кандидатуру як посередника в переговорах Москви та Польщі, як зазначалося, з метою, щоб припинити “войну и кровопролитие, которое учинилось”¹⁰.

Звичайно, реакція Криму на спроби Москви утвердити нові царські титули була вкрай негативна. У розмові з московськими посланцями калга Газі Пірей заявив, що “...Бутто, де, государь их всем светом владеет. А на востоке и на западе, и на севере и опричь их есть многие государства. И такую де гордостью прежде сего московские государи и отец его государев не писывались, потому что то слово вымыслено не делом и богу грубо гораздо”¹¹. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета-Гірея: “...где Москва, где восток, где запад? Меж востоку и западу мало ли великих государей и государств? Мочно было то знать и такие слова не писати, всей вселенной отчичем и дедичем, и обладателем пишется, и так лживо и непристойно писать, и непригоже”¹². Московські послі вказували, що

вимога вживання даних титулів викликана об'єктивними територіальними змінами, зокрема тим, що Московією було завойовано ряд нових земель. Серед інших називались і землі Литовського князівства і “коруни польської”¹³. Не зважаючи на це, кримська сторона залишалася послідовною у своєму невизнанні запропонованих царських титулів, а відтак і того положення, на яке претендувала Москва. У відповідь на московську аргументацію ханські урядовці наголошували, що “... у нас де цари не похваляютьца и похвалы своей ни в какое государство не пишут. Наш де Ислам Гирей царь с 600 городов повоевал и о том государю вашему похвалы своей и в иное государство не писал”¹⁴.

Можна погодитися з думкою С.Фаїзова, що в нових титулах царя вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася незавуальована погроза щодо нових територіальних придбань (особливо це проявилось після укладення Переяславсько-московської угоди 1654 р.)¹⁵. Звичайно, що за таких умов Крим не міг сприймати московські претензії інакше, як вороже. Потрібно зазначити, що політика Москви цього періоду передбачала поширення своєї влади на Україну та Білорусію, а після цього намічалось подальше просування на Балкани. У майбутньому московське керівництво розглядало перспективу перетворення своєї держави в єдину православну імперію. Саме в придунайських землях та на Балканах гостро пересікалися інтереси Москви та Османської імперії. Тому, не виключено, що зокрема й Стамбул підштовхував правителів Криму до зайняття жорсткої позиції щодо Москви. Звичайно й сам хан не збирався просто так відмовитися від свого впливу в українських землях. Тому не могло бути й мови про визнання кримським керівництвом включення козацької України до складу Московської держави (як це бачили московські урядовці).

У відповідь на політичні кроки Москви протягом 1654–1656 рр. кримські урядовці сконцентрували основні свої політичні зусилля в двох напрямках. По-перше, вони повсякчас, вступаючи в полеміку з московськими послами, намагалися довести безпідставність царських претензій на Україну. Зокрема заявлялося, що “...черкасы крымского царя холопы, а не московского”¹⁶. По-друге, Крим активно намагався вплинути на гетьмана Богдана Хмельницького, з метою змусити його розірвати угоду з Московією. Показовою в цьому плані є розмова хана Іслам-Гірея з гетьманським послом Семеном Савельєвим, що відбулася 29 квітня 1654 р. Хан настільки був обурений діями української сторони, що навіть вдарив останнього. При цьому дорікнув, що “...спершу ваш гетьман і всі запорозькі Черкаси з ним дружбу учинили, а тепер черкаси учинилися під царською рукою...”¹⁷. До самого гетьмана було відіслано кримське посольсь-

тво, очолюване Тохтамишем, мета якого була схилити Хмельницького до старого “братерства”. При цьому кримською стороною висловлювалася ідея спільного походу проти Москви, в якому мали б взяти участь Крим, Військо Запорозьке, Польща та молдавські князівства¹⁸.

На те, що зусилля Бахчисараю не є безнадійними, вказувала позиція гетьманського уряду Богдана Хмельницького. Хоча й останній, особливо протягом 1654 – початку 1655 рр., повсякчас наголошував на своїй вірності присязі, даній царю, в офіційних листах називав себе “гетьманом Війська його царської величності Запорозького”, “вірним слугою та підданім” царя¹⁹, проте навіть в цей час Хмельницький не відмовився від намагання проведення, як тепер кажуть, багатовекторної політики, тобто від подальшої реалізації, за визначенням Т.Чухліба, “моделі колективного васалітету”²⁰. Тут хочеться звернути увагу на такий момент. Саме аналіз використовуваної титулатури може дати нам необхідну інформацію щодо змін у взаємовідносинах держав в досліджуваній період. Зокрема, вже з середини 1655 р. на фоні виникнення непорозуміння та суперечностей у сосунках Чигирин та Москви з’являються нові риси, характерні для гетьманських листів. З одного боку, спостерігається активізація листування Б.Хмельницького з такими європейськими володарями, як шведський король, турецький султан, правителі приднаунських князівств. Це свідчило про пошуки гетьманом противаги Москві. З другого боку – саме в листуванні з правителями вказаних країн уже були відсутні титули на кшталт “гетьмана Війська його царської величності Запорозького”. Натомість знаходимо підписи Хмельницького як “гетьмана Війська Запорозького”²¹. Промовистим є звернення українського гетьмана до турецького султана Мухамеда наприкінці листопада – на початку грудня 1655 р.: “Наймогутніший і найясніший турецький султане, якого бояться всі держави, наш ласкавий і великий господарю, з великою пошаною схиляємося до землі перед світлим троном твоїм і молимо за тебе милостивого господа як вірні раби твої... і усі наші війська, скільки нас є служити твоїй милості будемо”²². І це в час, коли Москва стверджувала про цілковите й вічне своє володарювання Україною. Необхідно наголосити, що використовувана Хмельницьким термінологія жодною мірою не свідчить про якісь рабські почуття гетьмана до султана та його влади. Це були загальноприйняті норми ввічливості в стосунках на рівні “васал-сюзерен”. При цьому, коли це було необхідно, український гетьман проявляв твердість і непоступливість. Так, у відповідь на звинувачення Іслам-Гірея в зраді, гетьман його завірив, що старої дружби ніколи не полишав, але водночас досить жорстко поставив кримського володаря на місце за факт побиття ханом гетьманського посла: “...Ты не его де бил по щекам, меня...

И ты де то ведай, что будет тебе хлеб за хлеб отдать в борзости. А буде не пустишь ты посланников твоих государевых вборзе, и я де пришлю к тебе вборзе иных воинских людей трицать тысяч судами под Крым, а сам де пойду степью. И сам де не уведаешь, с которой стороны оберегатца”²³.

Підсумовуючи даний матеріал, зазначимо, що у перші роки після укладення Переяславсько-московської угоди йшла дипломатична боротьба за визнання юридичної сили цього акту. У цьому плані неабияку активність демонструвала Росія. У той же час спостерігалось цілком різне тлумачення суті даного договору з боку практично всіх зацікавлених сторін: Московської держави, козацької України, Кримського ханства та інших.

Примітки

1. *Горбовець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. Т.VIII. – К., 1995; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – Філадельфія, 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648–1657 рр.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.107-162; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.796; *Чужбій Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003; Його ж. Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.146-173; *Заборовський Л.В.* Росія, Речь Посполита і Швеція в середині XVII в. – М., 1981; *Новосельський А.А.* Боротьба Московського государства с татарами во второй половине XVII века // Исследования по истории эпохи феодализма. – М., 1994; *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. – Warszawa, 1959.

2. *Заборовський Л.В.* Росія, Речь Посполита і Швеція в середині XVII в. – С.31.
3. Там же. – С.34.
4. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ. ІР). – Ф.ІІ. – Спр.15425-15487. – Арк.14.
5. *Новосельський А.А.* Боротьба Московського государства с татарами. – С.18-20.
6. НБУВ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр.15425-15487. – Арк.51.
7. Там же. – Арк.16.
8. *Сагит Фаизов.* Где Москва, где восток, где запад?: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.128-145.

9. *Сагіт Фаізов*. Указ. соч. – С.132.
10. Памятники. – С.400-401.
11. Там же. – С.130.
12. НБУВ. IP. – Ф.П. – Спр.15425-15487. – Арк.61.
13. *Сагіт Фаізов*. Указ. соч. – С.131.
14. *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами. – С.25.
15. *Сагіт Фаізов*. Указ. соч. – С.134-135.
16. НБУВ. IP. – Ф.П. – Спр.15425-15487. – Арк.27.
17. Там же. – Арк.22-23.
18. Там же. – Арк.25.
19. Документы Богдана Хмельницкого (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.316.
20. *Чухліб Т.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – С.151.
21. ДБХ. – С.463, 465, 480.
22. Там же. – С.463.
23. Цит. за: *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами – С.22.

Резюме

В статье анализируются попытки московского правительства утвердить новые политические реалии, которые возникли на международной арене после заключения Переяславско-московского договора 1654 г. Акцент делается на взаимоотношениях между Московским государством, казацкой Украиной и Крымом.

Ключевые слова: *казацкая Украина, Крымское ханство, Московское государство, дипломатия, украинско-московское соглашение, титулатура, геополитическая реальность.*

Одержано 25 жовтня 2005 р.